

Artikel: De kerstening van bezuinigingsbeleid. Het christendemocratische gedachtengoed en de bezuinigingen van de jaren tachtig

Auteur: Hans Rodenburg

Verschenen in Skript Historisch Tijdschrift, jaargang 39.4, pp. 288-303.

© 2017 Stichting Skript Historisch Tijdschrift, Amsterdam

p-ISSN: 0165-7518

e-ISSN: 3051-2506

Abstract: After the profound economic crisis that hit the Netherlands in the early 1980s, consecutive governments, led by the Christian democratic party (CDA), sought to push back the institutions of the Dutch welfare state. The CDA had only been formally established in 1980 and was searching to establish a distinctive identity and a solid ideological footing. This article explains how the implementation of welfare state reform and the formation of a new partisan identity were deeply interrelated processes. It will also show how in the course of the 1980s, the newly formed Christian democratic ideology increasingly began to conflict with the governmental austerity programs. The intraparty debates that followed will be illustrated by drawing from articles published in the scientific journal of the CDA. New insights will be provided into the history of the CDA during the 1980s and the difficulties of combining religiously inspired principles with the everyday pragmatic considerations of policymakers.

Skript Historisch Tijdschrift is een onafhankelijk wetenschappelijk blad dat viermaal per jaar verschijnt. De redactie, bestaande uit studenten en pas afgestudeerden, wil bijdragen aan actuele historische debatten, en biedt getalenteerde studenten de kans om hun werk aan een breder publiek te presenteren.

DE KERSTENING VAN BEZUINIGINGSBELEID

Het christendemocratische gedachtengoed en de bezuinigingen van de jaren
tachtig

Hans Rodenburg

De jaren tachtig staan algemeen bekend als het decennium van de grote bezuinigingsoperaties.¹ Na de economische crises van de vroege jaren tachtig begon in 1982 de centrumrechtse regering van Christen Democratisch Appèl (CDA) en Volkspartij voor de vrijheid en democratie (VVD) aan het terugdringen van de verzorgingsstaat en de positie van de overheid in de samenleving. Voor het CDA had deze operatie een bijzondere betekenis. De partij was officieel pas twee jaar opgericht, waarbij een proces van ideologische vorming in gang was gezet. Onder aanvoering van het Wetenschappelijk Instituut (WI) werd een eigen christendemocratische ideologie opgebouwd die de nieuwe partij door de komende decennia zou moeten leiden. Een ideologie die gefundeerd was op vier kernprincipes: rechtvaardigheid, gedeelde verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap.

Van een afstand leken het 'no-nonsense'-beleid van de Lubbers-regeringen en de ideologische vorming van het CDA opzichzelfstaande processen. In werkelijkheid waren zij echter nauw verweven. Terwijl beleidsmakers van het CDA een ideologie nodig hadden om hun beleid te rechtvaardigen, baseerden de leden van het WI hun beschouwingen op actuele maatschappelijk kwesties. Ondanks deze wederkerigheid ontstond langzaam een duidelijke spanning tussen het overheidsbeleid en de basisprincipes van het jonge christendemocratische gedachtegoed. Vooral onder de partijachterban rees de vraag in hoeverre het harde bezuinigingsbeleid aansloot bij deze principes en de christelijke partijgrondslag. Het verloop van deze interne partijdebatten en de reactie van de CDA-top geven een mooi inzicht in de uitdaging die een religieus geïnspireerde politiek kan zijn.

Waar de christendemocratische grondslag voor de top vaak een last was, laat dit artikel zien dat het ook de legitimatie vormde voor het bestaan van de partij. Hoewel verschillende auteurs zich al hebben gebogen over de geschiedenis van het CDA in de jaren tachtig, is de samenhang tussen de bezuinigingspolitiek en ideologische ontwikkeling van de partij slechts terloops behandeld. Daarnaast beperken deze beschouwingen zich vaak tot bepalende personen in de partijgeschiedenis of de partijpolitieke ontwikkelingen in het parlement. Aan de hand van het verhaal van het WI

en de beschouwingen in *Christen-democratische Verkenningen* (CDV), het wetenschappelijk tijdschrift van de partij, probeert dit artikel inzicht te geven in de bredere partijgeschiedenis van het CDA en de wisselwerking tussen partijpolitiek en ideologische grondslag van een partij.

In het eerste deel van het artikel zal worden geschetst welke ideologische strijd aan de basis lag van het CDA, hoe door het WI een christendemocratisch gedachtegoed werd opgebouwd en welk beleid de Lubbers-regering uitzette. Het tweede deel is vervolgens gewijd aan de spanningen die uiteindelijk ontstonden tussen dit zorgvuldig ontwikkelde gedachtegoed en het harde bezuinigingsbeleid. CDV, het wetenschappelijk tijdschrift dat in de jaren tachtig gebruikt werd als discussieforum voor kritische CDA-volgers, zal hierbij centraal staan. Aan de hand van de be-

schouwingen in CDV wordt geschetst hoe moeilijk het was voor CDA-politici om de 'roeping van het Evangelie' te combineren met de grootschalige bezuinigingsoperaties.

CDA poster 1986
(bron: Digitale collectie Universiteit
Groningen)

HET VOORSPEL VAN DE VERANTWOORDELIJKE SAMENLEVING

De weg naar de oprichting van het CDA in 1980 was niet makkelijk geweest. De drie confessionele partijen die uiteindelijk samen het appél gingen uitdragen hadden elk hun eigen identiteit en gedachtegoed. Vooral de rechtlijnige Anti-Revolutionairen (ARP) verschilden op veel punten van de wat vrijere leden van de Katholieke Volkspartij (KVP). Deze tegenstelling kwam duidelijk naar voren toen de partij in oprichting een coalitie met de VVD aanging in 1977. Voor het zoge-

naamde christelijk-sociale deel van het CDA, dat voornamelijk uit ARP'ers bestond, was dit een bittere teleurstelling. Hoewel 'loyaal' aan het CDA zou dit progressieve deel van de jonge CDA-fractie vier jaar lang dwarsliggen in het parlement. Deze verdeeldheid had ernstige gevolgen, juist in deze jaren begon zich een structurele economische crisis af te tekenen. Na de tweede oliecrisis van 1979 stortte de economie volledig in. De werkloosheid bereikte in 1982 een ongekende twaalf procent en mede hierdoor oversteeg ook het financieringstekort de tien procent. Ondanks de ernst van de crisis

lukte het zowel het eerste als het tweede kabinet Van Agt niet een economisch herstelplan uit te voeren.²

Niet alleen de regering en CDA-fractie hadden hierbij te maken met interne conflicten, ook binnen de partij zelf liepen de spanningen op. Zowel op de rechter- als de linkerflank werden werkgroepen opgericht om de partij ideologisch op het juiste pad te houden, waardoor de vormingsjaren van het CDA werden getekend door voortdurende strijd. Toch lukte het de CDA-leiding langzaamaan de neuzen één kant op te krijgen, mede door het vertrek van verschillende loyalisten. De verdeeldheid van de late jaren zeventig bleef echter nog jaren een schrikbeeld. Oud-minister Albada herinnerde zich in zijn memoires dat inhoudelijk debat en verschil van mening niet gewaardeerd werden.³ Onder leiding van premier Lubbers, fractievoorzitter De Vries en partijvoorzitter Bukman werden de rangen van het CDA gesloten en stelde de partij zich eendrachtig op achter de centrum-rechtse regering die in 1982 aantrad.⁴

DE WETENSCHAPPELIJKE STRIJDORGANISATIE

Terwijl intern debat werd onderdrukt, laaiden de discussies juist op binnen het nieuw opgerichte WI, dat ging werken aan een nieuw christendemocratisch gedachtegoed. Onder aanvoering van de eigenzinnige antirevolutionair Arie Oostlander begon het jonge WI-team een eigen christendemocratisch wereldbeeld te ontwikkelen dat een alternatief moest bieden voor de polariserende liberale en socialistische ideologieën. De ijverige Oostlander beschouwde het WI als een 'strijdorganisatie' die nooit mocht stoppen met de verdediging van de christendemocratische principes.⁵ Door deze instelling verwierf het instituut al snel een dominante positie binnen het CDA. Het had een grote invloed op het beginselprogramma van de partij, schreef het merendeel van het verkiezingsprogramma van 1981, speelde een centrale rol in de campagne voor 1982 en publiceerde een reeks van invloedrijke rapporten die de ideologische ontwikkeling van de partij stuurden. De invloed van het WI was tijdens de eerste jaren zo groot geweest dat vanuit de partijleiding bezwaar werd gemaakt toen het instituut opnieuw mee wilde schrijven aan het programma voor 1986. Volgens journaliste Zielonka-Goei kon niet iedereen zich vinden in de *principe-reiter* van Oostlander en zijn team.⁶

Zover was het in 1980 echter nog niet. Het in dat jaar gepubliceerde beginselprogramma vormde juist het eindpunt van een langdurige samentmelting tussen de drie confessionele filosofische tradities. Tegelijk was dit echter het startpunt om een nieuw gedachtegoed te ontwikkelen. Het programma was uitgesproken evangelisch. Het CDA verkondigde alle mensen te willen verenigen die de oproep van de Heilige Schrift wilden

volgen. Het politieke handelen zou niet direct uit de Bijbel worden afgeleid en het geloof werd niet aan de samenleving opgelegd, maar de partij wilde ruimte creëren voor mensen om hun eigen keuzes te maken. Binnen deze ruimte zou het CDA een appèl doen op de eigen verantwoordelijkheid van burgers, een appèl dat volgens het programma hard nodig was. De samenleving bevond zich namelijk in een fundamentele overgangsfase waarbij allerlei nieuwe overtuigingen, krachten en waarden zich deden gelden. Het christendemocratische gedachtegoed zou de samenleving door deze culturele omslag moeten leiden aan de hand van vier kernprincipes: rechtvaardigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap. Deze principes zouden de kern moeten vormen van het christendemocratische gedachtegoed.

Hoewel het programma de principes uitgebreid toelichtte, draaiden zij vooral om één eigenschap: verantwoordelijkheid. Het eerste principe, rechtvaardigheid, werd vrij smal gedefinieerd en hield vooral in dat de overheid het voor iedere burger mogelijk moest maken de overige drie kernprincipes te ervaren. Het tweede principe, gedeelde verantwoordelijkheid, was gebaseerd op de stelling dat ieder mens in essentie zijn eigen verantwoordelijkheid kon nemen. Politici zouden daarom altijd het verantwoordelijkheidsbesef van burgers moeten stimuleren. Het derde principe, solidariteit, deed een beroep op de verantwoordelijkheid van burgers om voor elkaar te zorgen. Hoewel de sterken in de samenleving een speciale verantwoordelijkheid hadden voor de zwakken, betekende dit niet dat hen de hand boven het hoofd werd gehouden. Een mens werd namelijk pas echt zwak en kwetsbaar als hij niet door de overheid werd aangesproken op zijn sterk-zijn. Daarom moest een solidaire overheid juist ook een beroep doen op de zwakken. Ook het vierde principe, rentmeesterschap, draaide om verantwoordelijkheid. De schepping was door God aan de mens gegeven, niet om te mee te doen wat hij wilde, maar om voor te zorgen. Een christendemocratische overheid zou daarom de genotzuchtige moderne cultuur moeten weerstaan en verantwoordelijk met de schepping moeten omgaan.⁷

AFKICKEN VAN DE VERZORGINGSSTAAT

Tijdens de eerste helft van de jaren tachtig werkte het WI ijverig aan een verdere uitwerking van de vier principes. Het verkiezingsprogramma voor 1981, *Om een zinvol bestaan*, was in deze zin nog een ideologisch onaf product. Hoewel het benadrukte dat de samenleving op verschillende manieren met haar rug tegen de muur stond, ontbrak een daadwerkelijke beschouwing van maatschappelijke structuren. Wel werd gebroken met een aantal taboes. Het programma stelde onverbloemd dat de verzorgingsstaat

in de oude vorm onhoudbaar was en dat het verstrekken van uitkeringen niet langer als oplossing voor werkloosheid kon worden gebruikt.⁸

Terwijl *Om een zinvol bestaan* de ideologische koers van het CDA al uitstippelde, werd de visie op de verzorgingsstaat pas echt uiteengezet in de nota *Vernieuwing om behoud* (1982). Volgens de van het WI afkomstige auteurs had het socialezekerheidsstelsel geleid tot een anonieme, vervreemde en geldgerichte vorm van solidariteit. In het stuk werd een harts-tochtelijk pleidooi gehouden voor vernieuwing:

Dreigen wij niet over het hoofd te zien dat solidariteit, onderlinge zorg, het dragen van elkanders lasten, de harten van mensen niet onberoerd kan laten? Komt hierin niet het radicale van het christelijk-sociale denken tot uitdrukking: het besef dat wij de hoeder van onze broeder zijn. De vragen naar de sociale zekerheid kunnen daarom niet gereduceerd worden tot financiële vragen. De sociale kwestie kan niet worden afgekocht!⁹

In het volgende jaar werkte het WI deze stelling uit tot een volwaardige christendemocratische maatschappijfilosofie. In de nota *Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij* uit 1983, die gezien wordt als een kerndocument in de CDA-geschiedenis, stond het concept van de verantwoordelijke samenleving centraal. Opnieuw werd gewezen op de ondermijnende effecten en het verdorven klimaat van de verzorgingsstaat, waarin burgers hun verantwoordelijkheid ontweken. In plaats van naar elkaar om te zien, gebruikten burgers de staat steeds meer als afvalbak voor hun sociale verantwoordelijkheden. De uitdaging was deze mindset te hervormen. Dit zou niet eenvoudig zijn, burgers waren de afgelopen decennia verslaafd geraakt aan een zorgende staat. De pijnlijke confrontatie met andermans leed, die vroeger gewoon bij het dagelijks leven hoorde, was door deze staat steeds verder buiten de publieke sfeer gebracht en weggestopt in bureaucratische instituties. Dit moest ongedaan worden gemaakt. De morele overwegingen die bij solidariteit hoorden en het directe contact met de ontvanger van zorg dienden weer in het hart van de samenleving te staan. De verzorgingsstaat moest worden omgevormd tot een verzorgingsmaatschappij.¹⁰

Een prominent CDA-lid herinnerde zich dat de nota binnen de partij een schok veroorzaakte. Het CDA had volgens haar jarenlang in een ideologisch vacuüm geleefd en veel CDA-leden konden de boodschap dat de verzorgingsstaat niet meer werkte maar moeilijk accepteren. De conclusie werd echter niet meer losgelaten en een jaar later zelfs nog steviger aan-

gezet in de nota *Werkloosheid en de crisis in onze samenleving*. De auteurs, waaronder CDA-prominent Wijffels, betoogden in de nota dat de economische crisis in essentie een culturele en morele crisis was, veroorzaakt door de onverantwoorde leefstijl van burgers. Daarom moesten burgers gedwongen worden weer verantwoordelijkheid te nemen. Om de verzorgingsmaatschappij af te dwingen, moest de overheid haar voorzieningen simpelweg terugtrekken. De hierop volgende confrontatie met de kille ellende van werkloosheid en ontoereikende sociale voorzieningen zou burgers prikkelen weer voor elkaar te zorgen. Hoewel deze confrontatiepolitiek tot maatschappelijk verzet zou leiden, was het hoognodig om door te zetten. Verzet was namelijk geen slecht teken, maar moest gezien worden als een afkickverschijnsel, en een verslaafde vindt het maar zelden prettig om af te kicken.¹¹

DE BOUW VAN DE VERANTWOORDELIJKE SAMENLEVING

Opvallend aan de ontwikkeling van het christendemocratische gedachtegoed was dat het hand in hand ging met het bezuinigingsbeleid van de Lubbersregering. Bij haar aantreden was de regering het erover eens geweest dat de verzorgingsstaat grondig hervormd moest worden en ze profileerde zich expliciet als een team dat niet bang was de dure en inefficiënte verzorgingsstaat terug te dringen. Symbolisch voor de nieuwe aanpak was het feit dat Lubbers de enige bewindspersoon was van voor het eerste kabinet Van Agt. De meeste van de christendemocratische bewindslieden waren hun politieke carrière begonnen in de vroege jaren tachtig en hadden geen ervaring met de worstelingen die aan de basis van de verzorgingsstaat hadden gelegen. 'Jonge stoomwalsen' als Brinkman en Deetman werden politiek volwassen aan het eind van de zogenaamde 'rode jaren' toen de crisis in volle gang was. Ze hadden vooral oog voor de schadelijke effecten van de verzorgingsstaat.¹²

De Lubbersregering liet zich zodoende voorstaan op haar pragmatische aanpak. Steeds vaker werden woorden als 'no-nonsense', 'zakelijk' en 'professionalisme' gebruikt om het beleid te onderbouwen. Ondanks het pragmatische imago stellen Gerrit Kroeger en Jaap Stam in hun boek over het CDA dat er wel degelijk een ideologische spanning heerste onder de CDA-bewindslieden. Ze citeren Borstlap, toenmalig lid van het WI, die zich herinnerde dat een nieuwe generatie van christendemocratische 'aanpakkers' was aangetreden. Een generatie die nog wel een band had met de kerk, maar die haar religieuze overtuigingen voor zich hield en deze slechts vertaalde in daden. Ook volgens CDA-historicus Verkuil was het achterwege laten van christelijke retoriek een bewuste keuze. In plaats van ideologische argumenten moesten enkel economische argumenten

gebruikt worden om de bezuinigingspolitiek te onderbouwen. Het christelijke karakter van het CDA werd bewust genegeerd.¹³

Aangezien in 1982 het beroemde Wassenaarakkoord over loonmatiging werd getekend en ook de internationale economie weer begon op te veren, maakte de regering een vlotte start. In 1983 werd begonnen met een hervormingsagenda die gericht was op drie hoofddoelen: verlaging van financieringstekort, rente en inflatie, stimulering van arbeidsdeling en een versterking van de markt. De zogenaamde Stelselherziening stond hierbij centraal. Het sociaalzekerheidsstelsel was voor de regering hét symbool van de structurele maatschappelijke inactiviteit en vormde een uitgelezen bezuinigingsmogelijkheid. Meest ingrijpend waren hierbij de verlaging van de WW en de vrijwel ononderbroken bevrozing van alle sociale uitkeringen.¹⁴

Na de eerste regeringstermijn ging het CDA de verkiezingen van 1986 in met een duidelijke boodschap: 'Laat Lubbers zijn karwei afmaken'. Naast de persoon van Lubbers richtte de campagne zich op de noodzakelijke afronding van de herziening. Opnieuw werd de grondslag bewust buiten beeld gehouden om ongelovige kiezers aan te trekken. Slechts bij optredens voor de Evangelische Omroep werd de grondslag benadrukt. De strategie leek te werken. Het CDA behaalde een verrassende overwinning met een opvallend hoog aantal ongelovige stemmers. Er werd zelfs gesproken van een 'omgekeerde doorbraak'.¹⁵ CDA en VVD konden hun gezamenlijke bezuinigingsbeleid voortzetten.

Terwijl verwijzingen naar het christendom bewust achterwege werden gelaten, nam het gebruik van morele argumentaties wel toe. Bewindslieden van het CDA spraken geregeld over de ondermijnende effecten van de verzorgingsstaat op het solidariteitsgevoel en er werd voortdurend geageerd tegen de veronderstelde maatschappelijke apathie. Een treffend voorbeeld was minister van Financiën Ruding, die een beperking van de bijstand bepleitte door op de ondermijnende effecten te wijzen die de regeling had op het verantwoordelijkheidsbesef van burgers. De overheid moest zich alleen richten op de 'echte minima' en niet op hen die gewoon hun verantwoordelijkheid konden nemen.¹⁶

'EEN LIBERALE IDEOLOGIE VAN HET ERGSTE SOORT'

Zoals voorspeld reageerde de 'verslaafde' fel op de behandeling en het ingezette bezuinigingsbeleid stuitte op hevig maatschappelijk verzet. Een deel van dit verzet richtte zich specifiek op het CDA. Kerkelijke organisaties en de christelijke vakbond CNV uitten publiekelijk kritiek op de 'onchristelijke aard' van het beleid. Binnen de partij zelf kwam kritiek minder voor. Intern debat werd grotendeels onderdrukt door het team rondom

partijvoorzitter Bukman, dat in de wandelgangen zelfs het ‘Politbureau’ werd genoemd. Bukman zelf droeg de bijnaam ‘de Lenin van Voorschoten’. Alleen vanuit de uiterste rangen van de partij kwam nog stevige kritiek. Meest opzienbarend was de petitie die partijprominenten als Ruppert, Veldkamp, De Gaay Fortman, Boersma en Van Leeuwen in 1985 aan de partijleiding stuurden, waarin ze protesteerden tegen de bezuinigingen op de sociale zekerheid.¹⁷

Ook de achterban begon zich geleidelijk aan te verzetten tegen de koers van de partij. Opvallend genoeg richtte dit verzet zich vooral tegen de morele argumentaties van CDA-politici. Steeds vaker werden vraagtekens geplaatst bij de geloofwaardigheid van beladen maatschappijbeschouwingen als deze vooral werden gebruikt om bezuinigingen te rechtvaardigen. Vooral op de publicatie van de nota *Werkloosheid en de crisis in onze samenleving* werd verontwaardigd gereageerd. Op het navolgende partijcongres werd de partijleiding door kritische CDA-leden beschuldigd enkel een filosofie te ontwikkelen om het bezuinigingsbeleid te legitimeren.¹⁸

Lubbers en Oostlander 1983
(bron: Nationaal Archief)

In CDV kwam deze kritiek geregeld terug. ‘Buitenstaanders’ en zo nu en dan een kritisch Kamerlid betwijfelden steeds sterker in hoeverre het sociaaleconomische beleid en vooral de bezuinigingen eigenlijk wel pasten bij de vier christendemocratische principes en de Bijbelse partijgrondslag. Een sprekend voorbeeld hiervan is het artikel van een hoogleraar sociale ethiek, De Lange, die harde kritiek leverde op de bewindslieden op Sociale Zaken en Werkgelegenheid, De Graaf en De Koning. De professor stoorde zich vooral aan de eenzijdige nadruk die zij legden op uitkeringsfraude en de zondigheid van uitkeringsgerechtigden. De befaamde oproep tot verantwoordelijkheid en solidariteit leek uitsluitend gericht te worden op het zwakste deel van de samenleving. Het welvarende deel bleef grotendeels buiten schot. De stereotypering van uitkeringsgerechtigden als egoïstische en berekende types was niet alleen verwerpelijk, maar vormde volgens de hoogleraar een ‘liberale ideologie van het ergste soort’. Hij zag dan ook niet wat de link was tussen het harde sociaaleconomische beleid en de vier principes.¹⁹

Uiteraard waren niet alle auteurs even kritisch. Wel werd opvallend vaak de vraag opgeworpen waarom er zo weinig werd gedebatteerd over de praktische betekenis van het christendemocratische gedachtegoed. Als het CDA oprecht het Evangelie als richtsnoer wilde gebruiken, moesten vertegenwoordigers van de partij dan niet voortdurend verantwoording afleggen voor hun keuzes?²⁰ Deze verantwoording leek echter grotendeels te ontbreken. Een hoogleraar religiewetenschappen vat zijn ervaringen met CDA-Kamerleden samen als 'een gebrek aan diepgang, gebrek aan durf, totale onkunde omtrent de ontwikkelingen in het theologisch denken, onvermogen een toekomstige kerkelijke braintrust een beetje te kunnen schatten en uitdagen. *Angst vooral.*'²¹ Hoewel wat stevig uitgedrukt, werden de ergernissen over de religieuze desinteresse en onwetendheid breed gedeeld. Oud-minister Klompé merkte bijvoorbeeld op dat vrijwel geen CDA-politicus nog geïnteresseerd leek te zijn in de politieke opvatting van de kerken.²² Ook politici zelf onderschreven zo nu en dan deze conclusie. In 1982 stelde Lubbers dat CDA-vertegenwoordigers, ondanks de sterke grondslag, wel erg vaak leken terug te vallen op pragmatische oplossingen met een overmatige nadruk op de financiële kanten van beleid. De principes werden te weinig beleefd. Fractievoorzitter De Vries maakte soortgelijke opmerkingen. In CDV gaf hij eerlijk toe dat hij de vier principes vaak ontweek uit angst het verwijt te krijgen een 'vroom sausje' over het bezuinigingsbeleid te gieten. De pragmatische 'no-nonsense' retoriek vormde dan een aantrekkelijk alternatief. In een ander interview stelde De Vries dat veel CDA-parlementariërs de kerk ook niet meer bezochten uit angst vanaf de kansel vermaand te worden voor hun harde beleid.²³

Hoewel De Vries toegaf de principes vaak te ontwijken, was hij een van de weinigen die de morele oppervlakkigheid probeerde te doorbreken. In 1981 stelde hij bijvoorbeeld in CDV dat het geplande bezuinigingsbeleid juist goed te verklaren was vanuit het solidariteitsprincipe. God had de mens immers geschapen met het vermogen goed en kwaad te onderscheiden. De overheid zou daarom ieder mens in staat moeten stellen zijn eigen keuzes in vrijheid te maken. Om daadwerkelijk solidair te zijn, zou de staat haar voorzieningen daarom moeten terugtrekken, zodat de zwakkeren hun persoonlijke verantwoordelijkheid weer konden ervaren.²⁴

De Vries' reflectie was een uitzondering. Beleidsmakers van het CDA verdedigden zich wel af en toe als ze het verwijt kregen dat hun beleid de vier principes ondergroef. In een interview met WI-directeur Oostlander in 1985 gingen De Graaf en De Koning uitgebreid in op felle kritiek van de Raad van Kerken op het bezuinigingsbeleid. In hun ogen was de kritiek slordig en eenzijdig. De raad leek vergeten te zijn dat de mens in essentie zondig was. Zelf werden beide bewindslieden geconfronteerd met mensen

die misbruik maakten van sociale voorzieningen en dagelijks hun verantwoordelijkheid ontdoken. Hoewel bewogenheid met de armen een mooie eigenschap was, stelden ze dat de kerken veel te weinig begrip hadden voor grotere economische vraagstukken.

Positief verrast door de toewijding van de minister en zijn staatssecretaris, stelde Oostlander opgelucht dat het socialezekerheidsbeleid werd ingegeven door een zeer duidelijke politieke ethiek en een heldere visie op de menselijke aard. Hij trok dan ook de opvallende conclusie dat de 'herontdekking en actualisering van onze visie op mens en maatschappij, soms samen te vatten in eenvoudige en nuchtere constatering, [net op tijd kwam] om aan het regeringsbeleid de nodige consistentie te geven'.²⁵

EEN GENERATIE IN DE MIST

Hoewel het te ver voert om in dit artikel precies te omschrijven wat de algemene opinie was binnen het CDA over de invulling van de christendemocratische principes, kunnen wel wat algemene observaties worden gemaakt over de aard van het debat. De belangrijkste conclusie is dat de vier principes in essentie omstreden concepten waren. Terwijl ze helder en richtinggevend overkwamen, bleken ze in de praktijk veel pragmatische flexibiliteit toe te staan. In CDV merkte auteur Van Rooy dit scherp op. Werden de principes in de jaren zeventig nog gebruikt om de sociale zekerheid uit te breiden, werden ze vijf jaar later gebruikt om het socialezekerheidsstelsel weer te beperken. De schrijfster waarschuwde daarom de principes te beschermen en niet met elke politieke trend mee te laten waaien.²⁶ Deze waarschuwing werd regelmatig herhaald in CDV, waarbij de beschouwingen vaak nog dieper gingen. Niet alleen de principes waren voer voor politiek misbruik, ook de christelijke grondslag maakt het CDA kwetsbaar. Door het Evangelie als richtsnoer te gebruiken, stond de partij bloot aan voortdurende kritiek. In 1982 klaagde Lubbers dan ook dat de grote kerkelijke invloed binnen het CDA eerder verlamrend dan stimulerend werkte.²⁷

Hoewel bij de oprichting van het CDA was benadrukt dat het Evangelie niet letterlijk zou worden genomen, bleek al snel dat de 'C' een blijvende uitdaging was voor politici. Terwijl sommigen de uitdaging aangingen, probeerden anderen het geloof uit de weg te gaan om niet verstrikt te raken in hun eigen beschouwingen. Hoewel ook Oostlander vond dat de Bijbel geen handboek was, bleef hij benadrukken dat het Evangelie wel van levensbelang was voor het CDA. Zonder de Bijbel zou de partij ten prooi vallen aan 'Elitevorming (...), kortetermijn partijbelangetjes, personencultus, te grote nadruk op macht, centralisme, verwaarlozing van programs [en] verdoezeling van visies door bestuurlijke techniciteit'.²⁸ Het was met dank aan het

Evangelie dat dit nog niet gebeurd was.

Ook Oostlander wees er vanaf 1986 echter steeds vaker op dat de partij aan het afdwalen was. Terwijl de relatie met het CDA-bestuur snel verslechterde, stelden ook de andere WI-leden steeds feller de verwaarlozing van het christendemocratische gedachtegoed aan de orde. Het jonge WI-lid Balkenende bijvoorbeeld, zag weinig verschil meer tussen het slecht onderbouwde CDA-beleid en het normloze liberalisme van de VVD.²⁹ Bij het aantreden van Lubbers II in 1986 trok een gepassioneerde Oostlander in CDV van leer tegen het nieuwe kabinet. Terwijl in 1982 nog een zorgzame samenleving was gepropageerd, klonken de huidige beleidsdoelen volgens hem als een lege galm. De enige bewindsman die de programma's van het CDA niet structureel negeerde, was Brinkman, maar hij gebruikte ze alleen om bezuinigingen mee te onderbouwen.³⁰

Terugkijkend op zijn steun aan het bezuinigingsbeleid van de jaren tachtig, moest Oostlander tot zijn spijt bekennen dat veel van de bezuinigingen sociaal gezien niet te verantwoorden waren.³¹ De verantwoordelijke samenleving vereiste een infrastructuur die mensen daadwerkelijk in staat stelde verantwoordelijkheid te nemen. Deze structuur was echter niet gebouwd, er was alleen bezuinigd. In 1986 publiceerde het WI een speciaal nummer van CDV waarin tal van CDA'ers de conclusie van Oostlander onderschreven. Terugdenkend aan de gepassioneerde discussies bij de oprichting van het CDA, klaagden de auteurs dat de christelijke grondslag geen enkele invloed meer had op de koers van de partij. Volgens de latere opvolger van Oostlander als WI-directeur, Van Gennip, kwam dit vooral doordat de meerderheid van de CDA-leiding zich pas in de jaren tachtig bij de partij had aangesloten; hierdoor hadden zij geen band met de kernprincipes, het was een 'generatie in de mist'.³²

Bij zijn afscheid als WI-directeur in 1989 concludeerde Oostlander desondanks dat in de loop der jaren een sterk christendemocratisch fort was gebouwd dat volgens hem nog jaren zou blijven staan. Voorwaarde hiervoor was wel dat de partij het verlangen naar macht altijd ondergeschikt zou houden aan de christendemocratische principes.³³ Deze laatste woorden bleken bijna profetisch. Vijf jaar na zijn vertrek stortte het fort in elkaar. Nadat de gematigde fractievoorzitter De Vries was vervangen door Brinkman, verdween het laatste restje inhoudelijke reflectie uit de partij.³⁴ Hoewel het CDA haar 'no-nonsense' retoriek aanhield, bleef de bezinning achterwege. Hierdoor werd duidelijk wat voor beleid er achter idealistische concepten als de verantwoordelijke samenleving zat. In 1991 werd in een bundel over de christendemocratie geconcludeerd dat deze verantwoordelijke samenleving weinig meer bleek te zijn dan de 'kerstening' van een kil neoliberal gedachtegoed.³⁵ Met de ontkerstening van het taalge-

bruik verloor de partij dan ook in hoog tempo haar aanhang. Toen het CDA in 1994 met een kaal bezuinigingsprogramma onder leiding van Brinkman de verkiezingen inging, leed de partij een historisch verlies.³⁶ Bij de analyse van de nederlaag bleek dat vooral oudere kiezers waren weggelopen omdat ze zich niet meer in het CDA herkenden. Het merendeel vond dat de partij haar sociaalchristelijke idealen had verloochend en enkel nog op financiële zaken gericht leek. Een decennium van 'no-nonsense' pragmatisme had langzaam maar zeker de 'C' in CDA uitgewist.³⁷

CONCLUSIE

Toen in 1982 de eerste Lubbersregering aantrad, was het CDA formeel pas twee jaar oud. Ondanks deze jonge leeftijd, had de partij een lange voorgeschiedenis van interne spanning en ideologische strijd achter de rug die een beslissende invloed had op de koers van de partij in de jaren tachtig. Zoals in het eerste deel van dit artikel is beschreven, hadden de felle debatten van de jaren zeventig geleid tot een grote onzekerheid en verkramptheid bij de partijleiding. Hoewel het CDA in 1982 de machtigste partij van het land was, werd binnen de partij angstvallig geprobeerd elke oorzaak van verdeeldheid of discussie te voorkomen. Het enige partijonderdeel dat zich aan het strakke regime onttrok, was het WI. Daar begon een gedreven team aan een christendemocratisch gedachtegoed te bouwen, dat een alternatief moest bieden voor de socialistische en liberale ideologieën. Aan de hand van de vier principes, rechtvaardigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap, werd het concept van de verantwoordelijke samenleving ontwikkeld. De aanname hierbij was dat de verzorgingsstaat het maatschappelijke solidariteitsgevoel had ondermijnd door essentiële intermenselijke ervaringen uit de samenleving te onttrekken, zoals het geven van zorg en het ervaren van dankbaarheid. Vanuit deze aanname bepleitte het WI steeds sterker dat de overheid moest terugtreden om individuele burgers weer de ruimte te bieden zelf hun verantwoordelijkheid te nemen.

De bewindslieden van het CDA, die in 1982 de regeringsmacht op zich namen, maakten dankbaar gebruik van het nieuw ontwikkelde gedachtegoed. De vier basisprincipes van de christendemocratie gaven het beleid genoeg samenhang en legitimiteit om de achterban van de partij mee te krijgen, maar waren ook vaag genoeg om ruimte te laten aan pragmatisme en het zogenaamde 'no-nonsense'-beleid van de Lubbersregering. In de loop van de jaren tachtig begon binnen de CDA-achterban het ongemak echter te groeien over de toepassing van de christendemocratische principes, daar deze vooral gebruikt leken te worden om bezuinigingen goed te praten. De actieve ondersteuning van maatschappelijke solidariteit bleek

bijvoorbeeld uit te blijven. In het wetenschappelijk tijdschrift werden dan ook steeds vaker artikelen geplaatst van CDA-leden die het regeringsbeleid bekritiseerden. Ook het Wetenschappelijk Instituut begon het gebrek aan ideologische reflectie aan te kaarten.

Deze kritiek wist echter geen grip op de partij meer te krijgen. Steeds sterker maakten de partijleiding en de bewindslieden van het CDA zich los van het christendemocratische gedachtegoed. Hoewel dit deels een bewuste keuze was uit electorale overweging, waren veel bewindslieden simpelweg bang zich bloot te stellen aan kritiek. Voor de harde bezuinigingen van de jaren tachtig ontkwam de regering echter niet aan het geven van een goede onderbouwing, omdat deze anders geen steun zouden krijgen bij de achterban. Resultaat hiervan was dat de christendemocratische principes uitsluitend nog gebruikt werden als ideologische glazuurlaag op de grootste bezuinigingsoperatie sinds de Tweede Wereldoorlog. Het zorgvuldig opgebouwde christendemocratische gedachtegoed bleek uiteindelijk weinig meer dan een kerstening van de harde bezuinigingspolitiek.

Hans Rodenburg studeerde Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht en heeft zich gespecialiseerd in de politieke geschiedenis van de verzorgingsstaat. Het onderzoek voor dit artikel was onderdeel van de Research Master History. Momenteel werkt hij als onderzoeker bij het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis aan de Radboud Universiteit.

NOTEN

- 1 Paul Pierson, 'The New Politics of the Welfare State', *World Politics*, Vol. 48, No. 2 (1996) 143-179, 173; Maya Yerkes en Romke van der Veen, 'Crisis and Welfare State Change in the Netherlands', *Social Policy & Administration*, Vol. 45, No. 4 (2011) 430-444, 430; Judith Raven, Peter Achterberg en Romke van der Veen, 'On support for welfare state reforms and deservingness in the Netherlands', *Policy & Politics*, Vol. 43, nr. 1 (2015) 61-79, 1-2.
- 2 Herman de Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie. Spanningen in de verzorgingsstaat 1945-1990', in: Remieg Aerts et al., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Amsterdam 1999) 265-342, 318; Rigter et al., *Tussen sociale wil en werkelijkheid. Een geschiedenis van het beleid van het ministerie van Sociale Zaken* (1995) 335; Joop Roebroek, en Mirjam Hertogh, 'De beschavende invloed des tijds', *Twee eeuwen sociale politiek, verzorgingsstaat en sociale zekerheid in Nederland* ('s Gravenhage 1998) 377-378.
- 3 Wil Albeda, *Ik en de verzorgingsstaat: Herinneringen van Wil Albeda* (Amsterdam 2004) 183.
- 4 Bert de Vries, 'Een half jaar kabinet-Lubbers', CDV, 06, 1983, 284-288, 287; Christoffer Green-Pedersen, *The Politics of Justification, Party competition and Welfare-state Retrenchment in Denmark and the Netherlands from 1982 to 1998* (Amsterdam 2002) 98; Ruud Vlek, *Inactieven in actie. Belangenstrijd en belangenbehartiging van uitkeringsgerechtigden in de Nederlandse politiek 1974-1994* (Amsterdam 1997) 402; Paul Lucardie en Ida Noomen, 'Het partijgebeuren. Kroniek van partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1983', in: Rudolf Koole (ed.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1983* (Groningen 1984) XIII-XLII, XVII.
- 5 A. Oostlander, 'Een instituut als het onze', CDV, 08, 1989, 382-386; Dik Verkuil, *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA* ('s Gravenhage 1992) 169; A. Oostlander, 'De verantwoordelijke samenleving als succesvolle tegenhanger van liberale politiek', CDV, Herfst, 2005, 36-44, 39.
- 6 M.L. Zielonka-Goei, *Uitzicht op de toekomst. De totstandkoming van verkiezingsprogramma's voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1986* (1989) 64-68; Peter Gerrit Kroeger en Jaap Stam, *De rogge staat er dun bij. Macht en verval van het CDA 1974-1998* (Amsterdam 1998) 141-143.
- 7 Christen Democratisch Appèl, *Program van Uitgangspunten van het Christen Democratisch Appèl* (1980) 10., <http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/root/beginselprogramma/cda1980/> [geraadpleegd 19 2017] 27.
- 8 Christen Democratisch Appèl, *Om een zinvol bestaan*, in: I. Lipschits (ed.), *Verkiezingsprogramma's* ('s-Gravenhage 1981) 1-56.
- 9 Wetenschappelijk Instituut CDA, *Vernieuwing om behoud. Een christen-democratische bijdrage aan de discussie over de ontwikkeling van de sociale zekerheid*, (The Hague 1982) 43.
- 10 Christen Democratisch Appèl, 'Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij', Extra edition CDV/Aktueel, oktober 1983, 32-48.
- 11 Wetenschappelijk Instituut CDA, *Werkloosheid en de crisis in onze samenleving. De samenhang tussen economie, cultuur en politiek*, ('s Gravenhage 1984).
- 12 Duco Hellema, *Nederland en de jaren zeventig* (Utrecht 2012) 222; Evert Mathies (ed.) Et al., *25 jaar CDA: Tussen macht en inhoud* (Baarn 2005) 48; Kroeger en Stam, *De rogge staat er dun bij*, 167.
- 13 Radboud Engbersen en Thijs Jansen, *Armoede in de maatschappelijke verbeelding (1945-1990): Een retorische studie* (Leiden 1991) 164; Kroeger en Stam, *De rogge staat er dun bij*, 168; Verkuil, *Een positieve grondhouding*, 255.
- 14 Roebroek en Hertogh, 'De beschavende invloed des tijds', 436-438; Green-Pedersen, *The Politics of Justification*, 96.
- 15 Verkuil, *Een positieve grondhouding*, 256; Hans-Martien ten Napel, 'De paradoxale revival van de christen-democratie', in: Gerrit Voerman (ed.), *Jaarboek 1990 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1991) 143.
- 16 Rigter et al., *Tussen sociale wil en werkelijkheid*, 371; Kroeger en Stam, *De rogge staat er dun bij*, 198; Jet Bussemaker, 'Het einde van de maakbaarheid?', in: Jan Willem Duyvendak en Ido de Haan (red.), *Maakbaarheid. Liberale wortels en hedendaagse kritiek van de maakbare samenleving* (Amsterdam, 1997) 140-151, 145; A. Oostlander en Y. Timmerman-Buck, 'Solide en sociaal: CDA nieuwe stijl', CDV, 11, 1985, 516-525.
- 17 G. de Groot, 'Is het Appèl beantwoord?', CDV, 7-8, 1986, 294-300, 295.; Oostlander en Timmerman-Buck, 'Solide en sociaal: CDA nieuwe stijl'; Marcel ten Hooven, 'Een machtspartij met idealen. Een geschiedenis van het CDA, 1980-2010', in: Gerrit Voerman (ed.), *De conjunctuur van de macht: Het Christen Democratisch Appèl, 1980-2010* (Amsterdam 2011) 59-108, 68; Engbersen en Jansen, *Armoede in de maatschappelijke verbeelding*, 164; Lidie Koenen en Gerrit Voerman, 'Het partijgebeuren. Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1985',

in: Rudolf Koole en Anthonie Lucardie, *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Partijen 1985* (Groningen 1986) 14-67, 21-22.

18 Lidie Koeneman, Paul Lucardie en Ida Noomen, 'Het partijgebeuren. Kroniek van partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1984', in: Rudolf Koole (ed.), *Jaarboek 1984 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1985) 10-60, 17.

19 H. de Lange, 'Reactie op "Solide en sociaal; het CDA nieuwe stijl"', CDV, 03, 1986, 109-113, 112.

20 L. Wüst, 'Nu verder met de verantwoorde-lijke maatschappij', CDV, 5, 1986, 189-190; O.W.A. van Verschuer, 'CDA, waar is uw geloof?', CDV, 12, 1983, 648-651; L.A. Struik, 'Quo vadis, CDA?', CDV, 04, 201-205; M.E.Ch.E. Nagel-Cornelissen, 'Evangelië in praktijk', CDV, 07-08, 1984, 373-376.

21 R. van Rossum, 'Ik zie niets onchristelijks in een middenpositie als dat een dialogische positie is', CDV, 07-08, 1984, 381-385.

22 M.A.M. Klompé, 'Kerk en politiek', CDV, 07-08, 1984, 365-367.

23 R. Lubbers, 'Hoe nu verder?', CDV, 9, 1982, 398-399, 398; De Vries, 'Een half jaar kabinet-Lubbers', 285; Kroeger en Stam, *De rogge staat er dun bij*, 200.

24 B. de Vries, 'Is het zout smakeloos geworden?', CDV, 09, 1981, 453-459, 455.

25 Oostlander en Timmerman-Buck, 'Solide en sociaal: CDA nieuwe stijl', 523-525.

26 Y.M.C.T. van Rooy, 'Het gezicht van het CDA', CDV, 1983, 12, 439-647, 645.

27 Lubbers, 'Hoe nu verder?', 398-399.

28 A. Oostlander, 'Wat voor een CDA willen we?', CDV, 1986, 9, 410-415, 415.

29 J.P. Balkenende, 'Over normen en normloosheid', CDV, 1986, 4, 179-181.

30 Oostlander, 'Wat voor een CDA willen we?', 415; Kroeger en Stam, *De rogge staat er dun bij*, 195.

31 A. Oostlander, 'Armoede en de verantwoordelijke samenleving', CDV, 10, 1987, 441-448, 447.

32 A. Pauw, 'Weerklank in de partijvoorlichting', CDV, 7-8, 1986, 326-332, 327; De Groot, 'Is het Appèl beantwoord?', 299-300; J.J.A.M. van Gennip, 'Toerusting voor de toekomst', CDV, 7-8, 1986, 283-289; H. Eversdijk, 'Beginselpolitiek vindt weerklank in brede lagen van de bevolking', CDV, 7-8, 1986, 301-305.

33 Oostlander, 'Een instituut als het onze', 385.

34 Meeus, 'Ideologie zorgenkind christen-democraten'.

35 T.A.M. Salemink, 'Christen-democraten en het 'einde van de geschiedenis', in: B. van Stokkom (red) et al., *Voorbij de Ideologie?: Zingeving en*

politiek na Fukuyama's 'Einde van de geschiedenis' (Baarn 1991) 139-156, 146-147.

36 Green-Pedersen, *The Politics of Justification*, 105; Gerrit Voerman (ed.), *De conjunctuur van de macht: Het Christen Democratisch Appèl, 1980-2010* (Amsterdam 2011) 26.

37 Wetenschappelijk Instituut CDA, *Nieuwe wegen, vaste waarden. Aanzet tot een strategisch beraad binnen het CDA* ('s Gravenhage 1995) 16 & 35.